

A KÖZÉPOSZTÁLY MINT AKARAT ÉS KÉPZET

A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája

Éber Márk Áron
(ELTE TáTK Szociológia Tanszék)

A tanulmány beérkezett: 2020. október 17., véglegesítve: 2020. december 8.

ÖSSZEFOGLALÓ

A középosztály koncepciója egyaránt tartalmaz leíró és normatív elemeket. Huszár Ákos és Berger Viktor *Az új középosztály?* című vitaindító tanulmányához hozzászólva jelen írás a középosztálynak mind a leíró, mind a normatív elemeit bíráló alá veszi. A középosztály graduális felfogását a „valahol középben lévők” – strukturális-relacionális értelemben – heterogén összességnek tekinti. A normatív elemek forrását partikuláris történeti-társadalmi tapasztalatok univerzalizálásában és túláltalánosításában jelöli meg. A középosztály koncepcióját a köztes és közvetítő osztályok fogalmi eszközeivel javasolja helyettesíteni.

Kulcsszavak: középosztály ■ társadalomszerkezet ■ osztályszerkezet ■ polgárosodás

Empirikusan és elméletileg egyaránt alaposan végiggondolt, inspiráló tanulmányukban Huszár Ákos és Berger Viktor (2020) lényegében két állítást fogalmaztak meg. Az első szerint az elmúlt négy-öt évben a középosztály szélesedett és erősödött Magyarországon. A másik szerint mindez nem látszik igazolni azt a normatív felfogást, amely a szélesebb és erősebb középosztálytól a parlamentáris demokrácia támogatását és a társadalmi stabilitás biztosítását várja. Írásuk címe provokatívan egy új középosztály kialakulásának kérdését veti fel, a szerzők és a *Politikatudományi Szemle* szerkesztői erről kezdeményeztek vitát.

Hozzászólásomban a középosztály koncepciójának mind a leíró, mind a normatív tartalmát vitatom. A leírót azért, mert úgy látom, hogy a középosztály ez esetben nem jelöl mást, mint a valamilyen szempont(ok) szerint „valahol középtájt lévők” heterogén összességét. Ez e formában *különböző osztályhelyzetű* egyének és háztartások átfogó, e heterogenitást elfedő kategóriája. Noha e kategóriába az elmúlt néhány évben bizonyára többeket sorolhatunk és többen is sorolják ide magukat, nem gondolom, hogy mindez viszonyalapú, strukturális értelemben egy új középosztály megjelenését jelentené.

A szerzőpáros által bemutatott adatokban én csak a középosztály (a „valahol középtájt lévők” heterogén összessége) időleges, konjunkturális bővülését látom. Úgy gondolom, hogy e konjunkturális bővülést egy dekonjunktúra ugyanígy vissza is vetheti. Dekonjunktúra alatt ez esetben konkrétan a koronavírus-járvány kezeléséből következő, egyszerre globális és lokális gazdasági válságra gondolok (Antal, 2020). E válság osztályszerkezetre gyakorolt hatásairól egyelőre még nagyon keveset tudunk, inkább csak sejtéseink, illetve adatokkal nem igazolható feltevéseink lehetnek. Az azonban óvatosan megfogalmazható, hogy e válság valószínűleg szűkíteni fogja az elmúlt években bővülő középosztályt, és fokozni fogja az osztályhelyzet hatását az életkörülményekre, az életesélyekre és a jövedelmekre (Huszár, 2019; Vastagh, 2019a, 2019b). A koronavírus-járvány okozta változások hatásait a vitaindító szerzőpárosa természetesen még nem vizsgálhatta, egy lábjegyzetben mindezt korrekt módon jelzik is 2020. március végén lezárt kéziratukban.

Huszár Ákossal és Berger Viktorral egyetértve vitatom ugyanakkor a középosztály normatív modelljének helytállóságát is, vagyis azt a normatív elképzelést, amely szerint a széles és erős középosztály szükségképpen a parlamentáris demokrácia támogatója lenne. Mint bemutatom: e normatív modell partikuláris történeti és társadalmi tapasztalatok univerzalizálásából és túláltalánosításából fakad. A régi, (kis)tulajdonos és az új, alkalmazott középosztály különbségének rövid bemutatásával amellet érvelek, hogy ami az elmúlt években Magyarországon megfigyelhető paradoxonnak tűnik (a szélesedő és erősödő középosztály mégsem a parlamentáris demokrácia támasza), az valójában a túláltalánosított, s ezért téves előrejelzésekkel szolgáló normatív modell hibája. A hiba a túláltalánosító modellben, nem pedig a valóságos folyamatokban van.

Egyetértek Huszár Ákossal és Berger Viktorral: ez esetben *sem* az a helyes eljárás, ha a normatív modellhez ragaszkodunk, miközben aggódva, rezignáltnan számon kérjük a valóságon, amiért az nem teljesíti elvárásainkat. Jobban tesszük, ha inkább a valóság megértésére szolgáló modellünket vizsgáljuk felül és igazítjuk hozzá a valóságos folyamatokhoz. Ha pedig a középosztály normatív modellje inkább akadályozza a valóság megismerését, akkor a tudományos megismerés érdekében jobban tesszük, ha leszámolunk e tévképzeteket tápláló ideállal.

A KÖZÉPOSZTÁLY GRADUÁLIS FELFOGÁSA

A középosztály meghatározása az elmúlt évtizedekben csaknem megoldhatatlan feladat elé állította a kutatókat. Jelentést kell adniuk egy olyan, időközben nagyrészt tartalmatlanná vált kifejezésnek, amely önmagában nem jelent többet annál, minthogy valakik valamilyen szempont(ok) szerint „valahol kö-

zépütt” helyezkednek el. Mégpedig főként azon oknál fogva helyezkednek el ott, hogy valakik (kutatók) nagyjából középre sorolják őket és/vagy mert ők maguk helyezik „valahová középre” önmagukat. A középosztály e kategóriája jellegzetesen az osztályszerkezet graduális (*gradational*) felfogásába illeszkedik (Wright, 1979: 5–8.). Graduális, vagyis fokozati ez a szemléletmód, mert – némiképp önkényesen – fokokat különít el egy-egy eloszláson belül (például: alsót, középsőt és felsőt vagy alul lévőket, alsóközepet, közepet, felsőközepet és felül lévőket) attól függően, hogy hol helyezhetők el az egyes egyének, családok vagy háztartások az adott eloszlás keretei között. A relatív közép valahol a két szélső pólus, a lent és a fent között határozódik meg.

E graduális szemléletmód az osztályszerkezetet tulajdonképpen egy létraként fogja fel, amelynek tetszőleges számú grádicsa képezi az egyes szinteket. Hol található e létra közepe? Egy tízfokú létrára gondolva nem lehet vitás, hogy a legfelső és a legalsó grádics nincsen középen. Tekintsük csak a középső, ötödik vagy hatodik létrafokot középpnek? Ha így teszünk, akkor „szűk és gyenge” középosztályt kapunk. Vagy a második foktól egészen a kilencedik grádicsig terjedjen a közép? Ez esetben ugyanazt a létrát nézve „széles és erős” középosztályt látunk. Deciliseket vizsgálva a közép az első esetben csak 10%-ot tesz ki, az utóbbi esetben azonban már a 80%-át az eloszlásban szereplő teljes népességnek. Nyilvánvaló, hogy e dilemma és döntés kulcsfontosságú a középosztály „szélességére” és „erejére” vonatkozó kérdés szempontjából.

Pontosan tudja ezt minden kutató, ezért konszenzuális standardokhoz, egységesen és következetesen alkalmazott „hüvelykujj szabályokhoz” tartjuk magunkat. Ezzel persze nem oldjuk meg a problémát (hogy miért éppen ott húzzuk meg a határokat, ahol), inkább csak elkerüljük az önkényesség és a konvencionális megkérdőjelezését. Mindenesetre az adataink legalább összehasonlíthatókká válnak egyes országok és különböző időszakok között. Kézenfekvő megoldás például, ha valamely középértékhez viszonyított eltérés kijelölte sávokat tekintjük a középpnek. Megtehetjük például, hogy a medián ekvivalens jövedelemhez viszonyítva megállapított jövedelmi sávokat tekintjük középpnek: például a medián jövedelem 70%-a és 130%-a közti sávot nevezve így el.

Elsőként Huszár Ákos és Berger Viktor is egy ilyen időbeli összehasonlítást mutat be. Ezen az látható, hogy az így számított jövedelmi közép Magyarországon 2005 és 2018 között viszonylag széles, 48% és 55% között mozog, ám az utolsó 10 évben, 2008 és 2018 között csökkent, illetve stagnált (Huszár–Berger, 2020: 79., 1. ábra). Nincs jele a középosztály szélesedésének, mint ahogyan a foglalkozásszerkezet átalakulásáról közölt táblázat *arányszámait* megvizsgálva is jobbra csak csökkenő és stagnáló értékeket látunk a középre sorolható kategóriáknál. A középosztály szélesedésére vonatkozó állítás elsősorban a *létszámnövekedésből* fakad: jelentősen bővült a foglalkoztatottak száma, így a

középosztályhoz sorolható foglalkoztatottaké is (Huszár–Berger, 2020: 77, 1. táblázat).

A középosztály kiszélesedésének állítása leginkább azonban az anyagi depriváció mutatójának csökkenésén, illetve szubjektív önbesorolások adatkon nyugszik (Huszár–Berger, 2020: 80–83.). E szerint a középosztály elsősorban az által határozható meg, hogy az anyagi depriváció viszonylag kis- (illetve csökkenő) mértékben sújtja az oda tartozókat, illetve, hogy a megkérdezettek a korábbiaknál nagyobb (és növekvő) arányban önmagukat is „valahová középre” helyezik.

Ezek az adatok fontos és valóságos tendenciákat jeleznek. Álláspontom szerint azonban mindez pusztán a „valahol középtájt lévő” (mert önmagukat odahelyező) heterogén sokaság anyagi deprivációinak mérséklődését jelenti. Miért heterogén e sokaság? Mindenekelőtt azért, mert a középosztály e graduális felfogása olyan kategória, amelybe egyaránt beletartozhatnak kedvezőbb helyzetű szakképzett munkások, irodai munkát alkalmazottként végző beosztott értelmiségiek, önállóak és tulajdonos vállalkozók is. Azok azonban, akik – Erik Olin Wright megkülönböztetését kölcsön véve – egy fokozati (*gradational*) osztályfelfogásban *hasonló* létrafokokon állnak, egy viszonyokon alapuló (*relational*) osztályfelfogás szerint akár *egészen különböző* strukturális pozíciókkal is rendelkezhetnek (Wright, 1979: 5–8.). Vállalkozó és dolgozó, tőkés és munkás, munkáltató és munkavállaló a *viszonyalapú* osztályfelfogás terminusaiban nincs és nem is lehet azonos osztályhelyzetben. Sőt, a termelési folyamatokban elfoglalt pozícióik között – Wright szerint – ellentét, antagonisztikus viszony feszül (Wright, 1979: 3–18.). Márpedig a középosztály graduális felfogása éppen ezt az osztályellentétet fedi el és láttatja közös helyzetként (Scheiring, 2019: 93.).

A KÖZÉPOSZTÁLY NORMATÍV MODELLJÉNEK FORRÁSVIDÉKE

A középosztály normatív modellje szerint a széles és erős középosztály a demokrácia garanciája, biztosítója és támasza. Vizsgáljuk meg először is, milyen módon jelenik meg a középosztály e normatív modellben. E tárgyat a nemzetközi szakirodalommal egyetértésben nézeteiket frappánsan összefoglaló téziseikben Angelusz és Tardos Róbert (1998), illetve Tóth István György (2016a, 2016b) is az egzisztenciálisan viszonylag független, anyagilag és szellemileg is viszonylag kevés kötöttség által korlátozott, ebből következően autonóm *polgárok* összességeként fogja fel. Nem véletlen, hogy a középosztály és a polgárok fogalma itt összeér. A vitaindító tanulmányban is idézett Barrington Moore klasszikus megfogalmazása szerint „polgárok nélkül nincs demokrácia” (Moore, 1966: 418.). A „polgárok” e fogalma azonban Moore-nál, az angol eredetiben, nem *citoyen*, nem is *citizen*, és még csak nem is a képzettsége, művelt-

sége és tudása révén polgárrá váló *Bildungsbürger*. Moore történeti művének egysoros kulcsmondata így hangzik: „*No bourgeois, no democracy.*” Vagyis: „*Burzoák nélkül nincs demokrácia.*” A teljes passzust idézve: „Anélkül, hogy tovább részleteznénk a bizonyítékokat, vagy a hasonló irányba mutató ázsiai anyagot mutatnánk be, egyszerűen csak határozott egyetértésünket fejezzük ki azzal a marxista tézissel, amely szerint a parlamentáris demokrácia megerősödésének nélkülözhetetlen feltétele az életerős és független városlakók osztálya. *Burzoák nélkül nincs demokrácia.*” (Moore, 1966: 418. – fordítás és kiemelés tőlem, ÉMÁ.)

Moore ezt abban a történeti munkájában írja, amelyben az agrártársadalmak iparosodásának három jellegzetes történeti mintáját, modernizációs útját vizsgálta: egyfelől a diktatórikus fasiszta, illetve a kommunista rezsimeket, másfelől pedig a parlamentáris demokráciákat (Moore, 1966). Munkájának címe is ezt fejezi ki: *A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei* (Moore, [1966] 1998). Moore nem állította, hogy a burzsoázia a parlamentáris demokrácia önmagában elégséges feltétele, csak azt, hogy (az egyik) szükséges feltétele. Moore munkája mindazonáltal demokráciapárti és diktatúraellenes elemzéseként, sőt receptként is olvasható. Végző soron az is levezethető belőle, hogy ha valahol valakik parlamentáris demokráciát kívánnak létrehozni és el kívánják kerülni a kommunista és a fasiszta rezsimekhez vezető utat, akkor a demokratizálódás érdekében a helyi, nemzeti burzsoázia tőkefelhalmozását kell támogatniuk. A második világháború utáni hidegháborús légkörben ez az állítás ugyanakkor nemcsak antifasiszta, de kommunizmusellenes többletjelentést is kapott: *parlamentáris demokrácia csak kapitalizmusban lehetséges, a kapitalizmushoz pedig erős burzsoáziára van szükség, ahhoz pedig tőkefelhalmozásra, mégpedig helyben.*

Visszatérve: arra a kérdésre, hogy miként került ilyen közel a burzsoázia a középosztály történeti kategóriájához, ismét a független egzisztencia, az anyagi és szellemi autonómia kritériuma kínál választ. A *middle class* a 19. századi Angliában a vagyonos, tulajdonos, ebből fakadóan pedig független és autonóm polgárok összefoglaló neve volt (vö. Cannon, 2020). Középső helyzete abból fakadt, hogy felülről az arisztokráciától és a főpapságtól, alulról pedig a parasztságtól és a munkásoktól különült el. A középosztály voltaképpen a tulajdonos-vagyonos burzsoázia elegánsabb megnevezéseként szolgált.

Történeti példa: miután egy gazdag német nagytőkés pamutgyáros fia 1842 és 1844 között az angol munkásosztály életkörülményeit vizsgálta, tapasztalatait összefoglaló művének bevezetésében a munkásokhoz szólva így írt: „Munkások! [...] Nem elégedtem meg tárgyam elvont ismeretével, otthonokban akartalak látni benneteket, meg akartam figyelni mindennapi életeteket, beszélgetni akartam veletek életviszonyaitokról, fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni elnyomóitok társadalmi és politikai hatalma ellen vívott harcaitoknak. Így is tettem. Lemondtam a *középosztály* társaságáról és bankettjeiről, borozgatásáról és pezsgőzéséről, és szabad óráimat szinte kizárólag annak

szenveltem, hogy egyszerű munkásokkal érintkezzem...” (Engels, [1845] 1954: 5. – kiemelés tőlem, ÉMÁ).

A német nagyítókéis ifjú itt osztályának szokásait „középosztályiként” írja le. Vajon mit jelent itt a középosztály? Néhány oldallal később maga a szerző ad választ e kérdésre: „...a középosztály szót mindenütt az angol middle-class (vagy ahogy majdnem mindig mondják: middle-classes) értelemben használtam; itt ugyanazt jelenti, mint a francia bourgeoisie szó, vagyis a vagyonos osztályt... – írja Engels, majd hozzáfűzi: ...nevezetesen az úgynevezett arisztokráciától megkülönböztetett vagyonos osztályt” (Engels, [1845] 1954: 10.).

A második világháború után, a nyugati centrumtérsegekben a középosztály jelentése részint kibővült, részint átalakult. Mások mellett C. Wright Mills amerikai szociológus *White Collar* (magyar fordításban: *A fehérgallérosok*) című munkájából tudjuk, hogy a 19. század második felétől kezdődően milyen radikális átalakulás zajlott le az Egyesült Államok középosztályaiban (Mills, 1951, [1951] 1970). Míg a régi középosztályok még jellemzően *(kis)tulajdonosok* voltak – *(kis)vállalkozók, (kis)kereskedők, (kis)iparosok, családi farmjukon gazdálkodó mezőgazdasági (kis)termelők* –, addig az új középosztályok már javarészt speciális feladatköröket ellátó, sajátos foglalkozású *alkalmazottak*, vagyis fehérgalléros dolgozók: menedzserek, szakemberek (*professionals*), magán- és köztisztviselők, különféle (vállalati vagy állami) bürokrációkban dolgozó szakértelmiségiek. Míg az előbbieik függetlensége és autonómiája *tulajdonukból* fakadt, hiszen önálló egzisztenciák, kispolgárok-kisburzsoák (*petty bourgeois*) voltak, addig a fehérgallérosok már jobbra bérből és fizetésből élő *beosztott dolgozók, alkalmazottak, tisztviselők* lettek.

Németországban igen hasonló folyamat játszódott le, komoly vitákkal akörül, hogy valóban elválík-e egymástól a régi kispolgárság és az új középosztály (Pappi, [1981] 1997: 284–288.; Berger, 2008: 52–56.). Eközben nyugat-amerikai és észak-amerikai vonatkozásban a régi és az új középosztály hasonlósága és különbsége is része volt annak a vitának, amely – többek között – Nicos Poulantzas ([1974] 1975: 191–336.) és Erik Olin Wright (1978: 30–110.) között zajlott le a hetvenes évek végén. E viták konklúziója nagyjából azzal foglalható össze, hogy a kutatók igen komoly strukturális különbségeket látnak kialakulni a régi és az új középosztályok között. A fehérgallérosok új középosztályainak mills-i koncepciója, valamint az ugyanezt a jelenségköröt professzionális-menedzserei osztályként felfogó marxista szerzőpáros, Barbara és John Ehrenreich (1977, [1977] 2020), lényegében egyetértettek abban, hogy az új, alkalmazott középosztályok egzisztenciája, függetlensége és autonómiája *sokkal korlátozottabb*, mint a régi, tulajdonos középosztályoké volt.

Ez az állítás ma is tartható. A 2008-as világgazdasági válság után az úgynevezett középosztály a *centrumtérsegekben* is komoly nyomás alá került: szűkül, olvad és polarizálódik, felső része pedig mindinkább bezáródik (OECD, 2019; Eurofound, 2019; Tóth–Szelényi 2018). Ez a probléma a társadalmi mo-

bilitás (fluiditás) általános gyengülésében, valamint a vagyoneeloszlásban is megmutatkozik (Eurofound, 2017; OECD, 2018a, 2018b).

ÚJ KÖZÉPOSZTÁLY MAGYARORSZÁGON?

Ami pedig a magyarországi középosztályt és annak autonómiáját illeti: *különösen korlátozott* a kapitalista világrendszeren belül félperifériás pozíciót elfoglaló államszocialista, majd újonnan kapitalizálódó Kelet-Közép-Európa (és azon belül: Magyarország) szűk és gyenge középosztályának autonómiája (Tóth, 2016a, 2016b; Tóth–Szelényi 2018). Különösen halovány e térségben „a valahol középtájt lévők” egzisztenciája és függetlensége, mint ahogyan a mozgásterük is igen szűkös (OECD 2019). Hogyan lehetnének akkor ők a rendszerváltás utáni friss parlamenti demokrácia, valamint a demokratizálódás támaszai – amit a középosztály garantálta demokrácia normatív modelljén keresztül elvárnánk tőlük –, ha a félperifériás visszatagozódás a tőkés világrendszerbe *helyben* nem tette lehetővé a tőkefelhalmozás olyan magas szintjeinek elérését, amely a globális kapitalizmus centrumtérsegeinek robusztus polgárosodását (*embourgeoisement*), valamint széles és erős középosztályainak kifejlődését korábban több évszázadon keresztül táplálta? (Éber–Gagy–Gerőcs–Jelinek–Pinkasz, 2014; Gagy, 2018.)

Álláspontom szerint nem a polgárosodásként értelmezett társadalomfejlődés korlátossága vagy a középosztályosodás akadályozottsága a meglepő, hanem a normatív modell elvárásai voltak túláltalánosítottak, következésképpen tévesek és túlzóak (Kemény, 2010; vö. Éber, 2011). A normatív modell valott kudarcot, nem a pedig valóság. „A parlamentáris demokrácia sohasem talált otthonra a félperiférián” – írta csaknem öt évtized adatsorainak empirikus elemzése után a világrendszer-elemző Giovanni Arrighi ([1990] 2014: 174, vö. Éber, 2016a). A történeti tapasztalatok szerint a stabil parlamentáris demokráciák, a széles és erős középosztályok, a nagysodrású polgárosodási folyamatok a kapitalista világrendszer centrumtérsegeire korlátozódnak (Arrighi, [1990] 2014).

Ne feledjük ugyanis: minden eddig hozott történeti és empirikus példa – a *middle classes* Angliában és az Egyesült Államokban, a polgárság *bourgeoisie* és *citoyen* oldala a francia fejlődésben, de még a német polgárosodás *Bildungsbürgertumra*, *Besitzbürgertumra* és a *Staatsbürgertumra* ágazó fejlődésének kategóriái is – a globális kapitalizmus leggazdagabb magtérsegeinek, „legpolgárosultabb” központjainak, centrumországainak tapasztalataiból származnak. Ezeket a tapasztalatokat teoretizálják, általánosítják és univerzalizálják – ezekből származnak normatív modelljeink is. Ezeket tanítják és tanuljuk meg a tőkés világrendszer (fél)perifériáin is egyetemeken és terjesztjük közéleti publicisztikákban, ezek a fejlődési mintázatok válnak e (fél)perifériás térségek

„polgárosuló” „középosztályaiban” is követendő mintákká, ezek határozzák meg a társadalomtudományok, így például a mozgalmakutatás standardjait is (Gagyi, 2017, 2018a). Kelet-Közép-Európa és benne Magyarország azonban 1989 után sem zárkozott fel a tőkés világrendszer centrumtérsegeihez (Éber, 2016a). A normatív modell így félreérti a helyben szerzett történeti-társadalmi tapasztalatainkat, és illuzórikus elvárásokat táplál – még ma is (Szalai, 2020).

Mint azt mindenekelőtt Andrew C. Janos ([2000] 2003) és Giovanni Arrighi ([1990] 2014) munkáira támaszkodva *A válság politikái* című kiváló könyvében Gagyi Ágnes kifejti: a kapitalista világgazdaság és a globális hegemonia ciklusai során a (fél)perifériás térségek középosztályaiban a nyugati centrum polgári és középosztályi eszményei vissza-visszatérően mozgósító erővé válnak – a felzárkózás akarásának forrásává, az utolérő erőfeszítések motorjává, a fejlődés illúziójának táptalajává alakulnak (Gagyi 2018b, főként: 99–144.). Mindközben a felzárkózás újabb és újabb nekirugaszkodásainak kudarcaiból, a középosztály-fejlődés gyengeségének és a polgárosodás akadályozottságának felismeréséből fakadó nosztalgikus és rezignált csalódottság fejeződik ki például *A magyar polgár* című kötet egyes írásaiban (Morcsányi-Tóth, [szerk.] 2016). A kudarc tapasztalatai nyomán legalább két stratégia figyelhető meg e sikertelenség keserű tapasztalatainak feldolgozására. Az egyik kritikailag felülvizsgálja és elveti a középosztály normatív modelljét, hogy ez által megnyissa az utat a valóságos folyamatok jobb megértése előtt (Gagyi, 2018; Scheiring, 2019; Huszár–Berger, 2020; Éber, 2020). Egy másik mintha továbbra is ragaszkodikna a normatív modellhez, emiatt viszont arra hajlik, hogy inkább a valóságot hibáztassa, amiért az nem a normatív modelltől fakadó (illuzórikus) elvárások szerint alakult (Szalai, 2020).

A KÖZÉPOSZTÁLY VISZONYALAPÚ FELFOGÁSA

„A középosztály valójában egy osztályelmélet nélküli osztálykategória” – írja nemrég megjelent remek könyvében Scheiring Gábor (2019: 93.). És valóban: a középosztály graduális kategóriája kétségkívül nem alkalmas arra, hogy megmutassa az osztálykonfliktusokat, helyette inkább egy illuzórikus közös helyzet képzetét keltve elfedi azt (Kalb, 2012, 2014). Graduális kategóriaként alkalmatlan arra, hogy a középosztálynak nevezett jelenségekört valamilyen módon elhelyezze a részint globálisan, részint lokálisan szerveződő termelési folyamatok, a centrum–(fél)periféria-relációk, valamint a tőke–munka-viszony összefüggéseinek rendszerében (Éber, 2019). Erik Olin Wright ez utóbbira törekedett, amikor a Nicos Poulantzas ([1974] 1975) által a kispolgársággént fel-fogott középosztályokat „a termelési viszonyokon belül elfoglalt ellentmondásos osztályhelyzetekként” értelmezte, és különböző alkotóelemeire bontotta (Wright, 1978: 61–63., 1979: 39–55., 1985: 19–63.).

A magam javaslata is ehhez hasonló: középosztály helyett a tőke–munka-viszonyban köztes, illetve közvetítő helyzetű osztályok koncepcióját használok egy olyan viszonyalapú osztályszerkezet alkotóelemeiként, amelyek egyúttal a modern vilárendszer formáját öltő kapitalista világgazdaság centrum–periféria-szerkezetébe is illeszkednek. E köztes–közvetítő osztályokba azok tartoznak, akik sem nem tőkésék („burzsoák”), sem nem munkások (a szó kékgalléros értelmében), hanem olyan mills-i értelemben vett fehérgalléros dolgozók, akik sok hasonlóságot mutatnak a professzionális–menedzseri osztály Barbara és John Ehrenreich által leírt sajátosságaival is. A *köztes* osztályok onnan kapták a nevüket, hogy a tőke–munka-viszonyban köztes és ellentmondásos pozíciót foglalnak el (a tőkeviszonyoknak közvetlenül alávetett magánvállalatok menedzsereiről és szakértelmiségéről lévén szó), azaz nem tőkésék, de nem is kékgalléros munkások. A *közvetítő* osztályok a tőke–munka-viszonyban *közvetítő* feladatokat látnak el: állami alkalmazásban állnak, a tőkeviszonyoknak így nincsenek közvetlenül alávetve, nagyrészt közügyek adminisztrációjával, illetve az állampolgárok munkaerejének újratermelésével foglalkoznak, főként köztisztviselők és közalkalmazottak (Éber, 2019, 2020: 140–160.).

Ez a felfogás lehetővé teszi a középosztályba soroltak (a „valahol középtájt lévő”) *osztályalapú polarizáltságának* megértését és megragadását, amennyiben általa megkülönböztethetők a köztes–közvetítő osztályok kedvezőbb helyzetű felső, és kedvezőtlenebb helyzetű alsó frakciói. (Pontatlan, de bevett fogalmakkal: a felsőközéposztályok, illetve az alsőközéposztályok – vö. Éber, 2016b, 2018.) Ugyanakkor e felfogás lehetővé teszi a *politikai polarizáltság* megértését és megragadását is, amennyiben e köztes–közvetítő osztályokon belül megkülönböztet rezsimpárti és rezsimmelenes frakciókat – attól függően, hogy a középosztály egyes frakciói milyen viszonyban állnak a 2010 után kiépült félperifériás hegemoniával, és az ennek alapjául szolgáló új, helyi tőkefelhalmozási rezsimmel. (Pontatlan, de bevett kifejezéssel: a Nemzeti Együttműködés Rendszerével.) (Éber–Gagyí–Gerőcs–Jelinek, 2019)

A középosztálynak nevezett jelenségkör megragadása más fogalmakkal – nevezetesen a köztes–közvetítő osztályok viszonyalapú koncepcióival – lehetőséget kínál arra, hogy elkerüljük a graduális felfogású középosztály megismerési hibáit. E félreértésekhez vezető problémák abból fakadnak, hogy e gradualista középosztályfelfogás egymástól nagyon különböző strukturális pozíciójú egyéneket és háztartásokat sorol egymás mellé azon az alapon, hogy mindannyian „valahol középtájt” helyezkednek el, egyes eloszlások létráin hasonló grádicsokon állnak és önmagukat is „valahol középtájt” helyezik el. A köztes–közvetítő osztályok viszonyalapú felfogása ezen felül teljességgel nélkülözi a középosztály normatív modelljének mindazon illuzórikus elemét, amely a fejlődés és a felzárkózás letéteményesét, a piacgazdaság biztos bázisát, a demokrácia támaszát, biztosítékát és garanciáját látja benne. Rögzíti, hogy a tőke–munka-viszonyban köztes, illetve közvetítő szerepet játszó osztályok eg-

zisztenciája, anyagi és szellemi függetlensége, ebből fakadóan pedig autonómiája *erősen korlátozott*. Jobbára ugyanis alkalmazottak, beosztott értelmiségiek, magánvállalkozások, állami tulajdonban lévő cégek, illetve közhivatalok tisztviselői, azaz fehérgalléros dolgozói alkotják (vö. Éber, 2020: 140–160.).

E köztes-közvetítő osztályok – jóllehet a kapitalista világrendszer kelet-közép-európai félperifériás térségének egyes helyi társadalmában található – pozíciójuk és mozgásterük nagymértékben kitett a világszintű tőkefelhalmozás globálisan szerveződő folyamatainak és ciklusainak, valamint a helyi államhatalomnak. Alkalmazottakként, tisztviselőkként, beosztottakként nagymértékben függnek a helyi államhatalomtól és annak politikáitól, valamint a globális gazdasági folyamatok helyi hatásaitól. A köztes-közvetítő osztályokba tartozók a centrumközéposztály életformáját tekintik mintának, következésképpen olyan életet szeretnének élni (jólétben és szabadon), amilyent utazásaik vagy más közvetett tapasztalataik nyomán a nyugati centrumtérségek középosztályának tulajdonítanak. Lényegében ez felzárkózásuk vágyának legfőbb eredője (Janos, [2000] 2003: 20–28.; Gagy, 2018: 99–144.). Ez táplálja illúzióikat is (Arrighi, [1990] 2014).

ÖSSZEFOGLALVA

Ha tehát viszonyalapú szemléletben tekintünk a máskülönben középosztálynak nevezett jelenségkörre, akkor álláspontom szerint azt látjuk, hogy a „valahol középtájt” elhelyezkedők anyagi deprivációjának mérséklődése az elmúlt években valóságos és fontos folyamat, de relacionális-strukturális értelemben semmi új nincsen benne. A középosztály időlegesen és konjunkturálisan kibővült ugyan, ez azonban nem egy új középosztály, amennyiben e terminust abban az értelemben fogjuk fel, ahogyan C. Wright Mills, Barbara és John Ehrenreich, Erik Olin Wright vagy Franz Urban Pappi írtak róluk. Azok, akik e konjunkturálisan-időlegesen kibővülő középosztályba sorolódnak, nem eléggé független és autonóm egzisztenciák ahhoz, hogy együttesen a parlamentáris demokrácia letéteményesévé válhassanak. A köztes-közvetítő osztályok rezsimmelenes frakciói vélhetően sokkal jobban vonzódnak a parlamentáris demokráciához, mint a rezsimpárti frakciók, amelyek inkább elvetik e parlamentáris demokrácia liberálisnak is nevezett plurális változatát (Szabó–Gerő, 2019). Mindebből azonban valóban nem következtethetünk arra, hogy az időlegesen szélesedő és erősödő középosztály a parlamentáris demokrácia védelmezője lenne a 2010 utáni Magyarországon, mint ahogyan arra sem, hogy – a normatív modellből következően – annak kellene lennie.

IRODALOM

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1998): Középrétegesedés és polgárosodás: Fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 8 (4): 113–117.
- Antal Attila (2020): A koronavírus és az Orbán-rendszer osztálypolitikája. *Eszmélet*, 32 (125): 7–17.
- Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. (Ford.: Éber Márk Áron) *Eszmélet*, 26 (103): 159–192.
- Berger Viktor (2008): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég*, 13 (49): 51–93.
- Cannon, John (2020): Middle Class. In: *The Oxford Companion to British History*. Encyclopedia.com, 2020. október 16. <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/middle-class>
- Éber Márk Áron (2011): A polgárosodás mint akarat és képzet. *Budapesti Könyvszemle*, 23 (2): 107–116.
- Éber Márk Áron (2016a): Miért nem zárkóztunk fel a Nyugathoz 1989 után? Új Egyenlítő, 6 (3): 2–7.
- Éber Márk Áron (2016b): A homokóra közepe: A szűkülő középosztály nyomában. Új Egyenlítő, 6 (4): 9–14.
- Éber Márk Áron (2018): A jéghegy csúcsa: Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben, a Hallgatói Hálózat példáján. In: Antal Attila (szerk.): *Mozgalmi társadalom*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 220–242.
- Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. *Fordulat*, 12 (26): 76–114.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp: A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Éber Márk Áron–Gagyi Ágnes–Geröcs Tamás–Jelinek Csaba–Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 7 (21): 10–63.
- Éber Márk Áron–Gagyi Ágnes–Geröcs Tamás–Jelinek Csaba (2019): 2008–2010: Válság és hegemónia Magyarországon. *Fordulat*, 12 (26): 28–75.
- Ehrenreich, Barbara–Ehrenreich, John (1977): The Professional-Managerial Class. *Radical America*, 11 (2): 7–31.
- Ehrenreich, Barbara–Ehrenreich, John ([1977] 2020): A professzionális-menedzseri osztály. (Ford.: Éber Márk Áron) *Eszmélet*, 32 (127–128): 249–264.
- Engels, Friedrich ([1845] 1954): *A munkásosztály helyzete Angliában*. (Ford.: Bólyai Ernő) Budapest, Szikra.
- Eurofound (2017): *Social Mobility in the EU*. Luxembourg, Publications Office of the European Union. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1664en.pdf
- Eurofound (2019): *Recent Developments in the State of the Middle Classes*. Luxembourg, Publications Office of the European Union. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef19053en.pdf

- Gagyi, Ágnes (2017): What it Takes to Compare Non-Core Movements: A World-Systems Perspective: Two Cases from Contemporary East Central European Movements. *Interface: A Journal for and about Social Movements*, 9 (2): 61–82.
- Gagyi Ágnes (2018a): Mozgalomkutatás Kelet-Közép-Európában: A második világháború utáni nyugati mintákra szabott eszközrendszer korlátai. In: Antal Attila (szerk.): *Mozgalmi társadalom*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 55–82.
- Gagyi Ágnes (2018b): *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Huszár Ákos (2019): Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle*, 29 (4): 4–32.
- Huszár Ákos–Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle*, 29 (2): 71–99.
- Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Kalb, Don (2012): The Traumatic Symbol of the Middle Class: An Interview with Don Kalb. (Készítette: Csurgó Dénes–Sidó Zoltán) *Visegrad Revue*. (2). <http://visegradrevue.eu/the-traumatic-symbol-of-the-middle-class/>
- Kalb, Don (2014): Class: The Urban Commons and the Empty Sign of „The Middle Class” in the Twenty-First Century. In: Nonini, Donald M. (ed.): *A Companion to Urban Anthropology*. Chichester, West Sussex, Wiley–Blackwell, 157–176.
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Mills, C. Wright (1951): *White Collar: The American Middle Classes*. New York–Oxford, Oxford University Press.
- Mills, C. Wright ([1951] 1970): A fehérgallérosok. In: uő.: *Hatalom, politika, technokraták: Válogatás C. Wright Mills műveiből*. (Ford.: Kemény István) Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 113–256.
- Moore, Barrington (1966): *Social Origins of Democracy and Dictatorship: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, Beacon.
- Moore, Barrington ([1966] 1998): A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei. (Ford.: Pál Eszter) *Szociológiai Figyelő*, 2 (1).
- Morcsányi Géza–Tóth István György (szerk.) (2016): *A magyar polgár*. Budapest, Tárki–Magvető Kiadó.
- OECD (2018a): *Inequalities in Household Wealth across OECD Countries: Evidence from the OECD Wealth Distribution Database*. OECD Working Paper No. 88. OECD SDD: Statistics and Data Directorate. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=SDD/DOC\(2018\)1&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=SDD/DOC(2018)1&docLanguage=En)
- OECD (2018b): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Párizs, OECD Publishing. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page1
- OECD (2019): *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*. Párizs, OECD Publishing. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/under-pressure-the-squeezed-middle-class_689afed1-en#page1

- Pappi, Franz Urban ([1981] 1997): A kispolgárság és az új középosztály: A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. (Ford.: Atkári János) In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 282–300.
- Poulantzas, Nicos ([1974] 1975): *Classes in Contemporary Capitalism*. (Ford: Fernbach, David) London, New Left Books.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Szabó Andrea–Gerő Márton (2019): *A magyar társadalom és a politika, 2019: A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szalai Júlia (2020): *A nem polgárosuló középosztály: Az „államfüggetlenség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Tóth István György (2016a): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2016*. Budapest, Tárki, 75–97.
- Tóth István György (2016b): Róka fogta csuka: Miért gyenge és szűk a magyar középosztály, és mitől változhatna meg mindez? In: Morcsányi Géza–Tóth István György (szerk.): *A magyar polgár*. Budapest, Tárki–Magvető Kiadó, 73–82.
- Tóth István György–Szelényi Iván (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2018*. Budapest, Tárki, 25–47.
- Vastagh Zoltán (2019a): *Társadalmi struktúra és jövedelemelosztás: Államilag intézményesített egyenlőtlenségek*. (Doktori [PhD] értekezés.) Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola.
- Vastagh Zoltán (2019b): Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség: Az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje. *Szociológiai Szemle*, 29 (4): 33–62.
- Wright, Erik Olin (1978): *Class, Crisis and the State*. London–New York, Verso Press.
- Wright, Erik Olin (1979): *Class Structure and Income Determination*. London–New York, Academic Press.
- Wright, Erik Olin (1985): *Classes*. London–New York, Verso Press.